

Узнікненне старажытных гарадоў на беларускіх землях у IX—XIII стагоддзях

Ю. У. Врублеўскі, кандыдат гістарычных навук,
настаўнік гісторыі і грамадазнаўства гімназіі № 40 г. Мінска

Гістарычная адукацыя, якая рэалізуецца сёння ва ўстановах сярэдняй школы, накіравана на фарміраванне сацыяльна актыўнай і творчай асобы, грамадзяніна і патрыёта Айчыны [1, с. 4]. У гэтай сувязі ўзрастае патрэба ў асэнсаванні месца айчыннай гісторыі ў сусветным працэсе і вызначэнні дасягненняў сусветнай і айчыннай гісторыі. Тым самым урок гісторыі становіцца важнай пляцоўкай, якая закладвае істотныя ўяўленні аб асаблівасцях гісторыка-культурнага развіцця беларускай нацыі і перадумовах складвання беларускай дзяржаўнасці. Важным напрамкам сучаснай гістарычнай адукацыі з'яўляецца праблема гарадскога развіцця, з якой звязваецца зараджэнне феадальнага ўкладу грамадства і фарміравання інстытутаў дзяржаўнай улады. Складаным з пункту гледжання тэарэтычнага зместу і метадычнага складніка з'яўляецца інтэрпрэтацыя пытанняў узнікнення старажытных гарадоў у межах школьнай праграмы. Мэта гэтага артыкула — прапанаваць адукацыйную мадэль вывучэння тэмы «Узнікненне старажытных гарадоў» на падставе навуковых матэрыялаў, якія ўводзяцца ў навучальны зварот [2].

У адпаведнасці са зместам школьнай праграмы па гісторыі школьнікі ўпершыню пачынаюць знаёміцца з гісторыяй старажытных усходнеславянскіх гарадоў у VI класе. Так, напрыклад, у школьным падручніку «Істория Беларуси: с древнейших времён до середины XIII в.» вывучаецца тэма «Город в IX — середине XIII в.» [3]. Настаўнік дапамагае вучню правільна вызначыць прычыны адасаблення рамяства

ад сельскай гаспадаркі, назваць асноўныя шляхі ўзнікнення гарадоў, растлумачыць, у якіх найбольш зручных месцах з'яўляліся гарадскія пасяленні і як выглядалі старажытныя гарады. Такім чынам, школьнікі атрымліваюць інфармацыю аб першых гарадах на беларускіх землях. Для задавальнення інфармацыйных патрэб шасцікласнікаў неабходна адказаць на наступныя пытанні. Як узнікаў усходнеславянскі горад? Ці былі ў горада папярэднікі? Што ўяўляў сабою старажытны горад? Чым ён адрозніваўся ад іншых населеных пунктаў? З якіх структурных частак складаўся?

Адказы на гэтыя пытанні дапамогуць актывізаваць пазнавальную цікавасць вучняў і павысіць эфектыўнасць урока гісторыі. З школьнага падручніка нам вядома, што ў аснове ўзнікнення горада былі розныя шляхі: замак, манастыр, племянны цэнтр, гандлёвае пасяленне. Але як патлумачыць, што ўчарапні замак ці манастыр, як папярэднік, стаў горадам у пэўным сэнсе гэтага слова? На наш погляд, неабходна правільна вызначыць дэфініцыю старажытнага горада. Вядомы расійскі гісторык В. В. Карлаў зазначаў, што «... городами раннефеодальной эпохи можно считать укрепленное поселение, выполнявшее в системе феодальных отношений целый комплекс функций — экономических, политических, административно-хозяйственных, культурных» [4, с. 38]. З гэтым вызначэннем можна пагадзіцца. Разам з тым неабходна ўдакладніць, што горад заўсёды ўзнікаў як *цэнтр рамяства і гандлю*. Як справядліва падкрэсліваў расійскі археолаг Л. В. Аляксееў, «... для его конкретного

возникновения ... необходимы два обстоятельства: торгово-транзитный путь ... и наличие укрепленного пункта, гарантирующего его безопасность. Последним мог быть и замок феодала, и монастырь, и даже племенной центр» [5, с. 132]. Такім чынам, канцэнтрацыя значнай часткі рамеснікаў і купцоў каля абарончых фартыфікацый населенага пункта садзейнічала пераўтварэнню яго ў горад. Паступова гэты населены пункт набываў новыя функцыі. Акрамя абарончых і гандлёва-рамесных функцый, горад стаў *цэнтрам акругі* (селішчаў, якія акружалі горад), з якой цягнулася даніна (адміністрацыйная функцыя). Затым у гарадах пачалі будавацца культавыя будынкі, зараджалася пісьменнасць (пра гэта сведчаць знойдзеныя пісалы, берасцяныя граматы), а затым і навука. Горад пачаў выконваць *культурную* функцыю.

Як ужо адзначалася вышэй, у горада мог быць і свой папярэднік. Гісторыкам і археолагам вядома, што ў яго якасці маглі выступіць замак, племянны цэнтр, манастыр, гандлёва-рамеснае пасяленне або ваенная крэпасць і прагорад. Археалагі высветлілі, што шэраг беларускіх гарадоў меў сваіх папярэднікаў. Да іх ліку навукоўцы адносяць Полацк, Віцебск, Лукомль, Менск, Гомель, Крычаў, Пінск, Мазыр, Друцк [6, с. 5]. Самы старажытны горад Беларусі, Полацк, пачынаў сваю гісторыю з невялікага гарадзішча, якое знаходзілася на левым беразе р. Палаты, а затым цэнтр горада перамясціўся ў вусце Дзвіны (мал. 1).

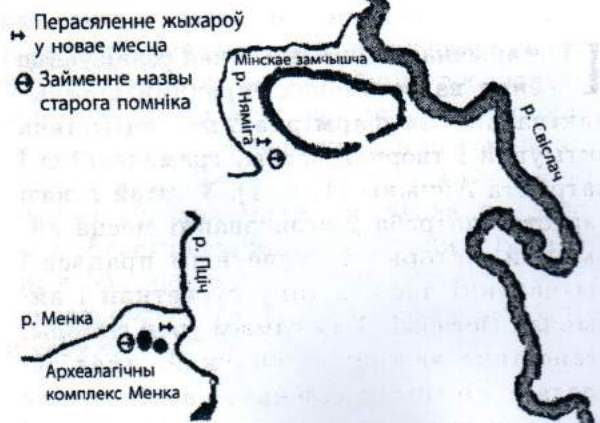
1. «Перанос» Полацка

Малюнак 1 — Полацкае гарадзішча — першапачатковы цэнтр Полацка

Падобныя працэсы назіраліся і ў Мінску, калі першапачатковы цэнтр горада, яго папярэднік, знаходзіўся ў 16 км на паўднёвым захадзе ад сучаснага Мінска ў в. Строчыца, дзе працякала амаль высохшая зараз р. Менка. Тут існаваў буйны археалагічны комплекс, жыццё на якім перапынілася ў другой палове XI ст. Функцыі Менкаўскага пасялення перайшлі да Мінскага замчышча на Нямізе (мал. 2).

2. «Перанос» Менска

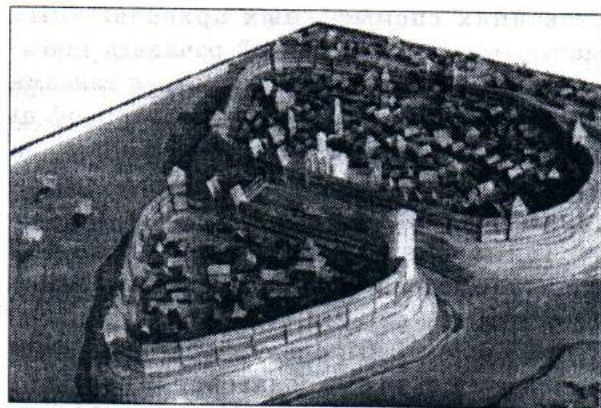

Малюнак 2 — Менкаўскае пасяленне — першапачатковы цэнтр Мінска

Важным з'яўляецца і разгляд такога пытання, як сутнасць горада, інакш кажучы, што ён сабою ўяўляў і чым адрозніваўся ад іншых пасяленняў. Горад — гэта такі арганізм, які паступова ўскладняецца ў сваім развіцці. З цягам часу ён узрастаў на месцы замка ці крэпасці. Зараджэнне і развіццё горада вызначаюцца з'яўленнем такіх яго тэрытарыяльных адзінак, як *дзядзінец*, *вакольны горад* і *пасад*. *Дзядзінец* — гэта найбольш умацаваная частка паселішча (укключае розныя фартыфікацыйныя паясы абароны: валы, равы, навалы і ўнутрыважныя канструкцыі) (мал. 3). *Пасад* — неўмацаваная частка гарадскога паселішча, на якой пражываюць купцы і рамеснікі. *Вакольны горад* — частка горада, якая размяшчалася вакол дзядзінца і перавышала яго памеры (часцей узнікала на месцы ранейшага пасада). Важнай прыкметай горада з'яўлялася наяўнасць трохчасткавай тапаграфічнай структуры па сістэме: дзядзінец—вакольны горад—пасад (мал. 4).

Малюнак 3 — Выгляд дзядзінца

Малюнак 4 — Дзядзінец (знізу),
вакольны горад (зверху), пасад Турава

Такая структура сведчыла аб істотным развіцці гарадскога пасялення.

Каб адрозніваць горад ад іншага пасялення, магчыма абавязкова на гісторыка-археалагічныя крытэрыі, прапанаваныя айчыннымі навукоўцамі: сведчанні існавання мясцовага рамяства і развітога гандлю, наяўнасць дзядзінца і пасада; пражыванне значнай часткі гандлёва-рамеснага насельніцтва; наяўнасць манументальна-культавых збудаванняў (цэркваў); устойлівая тэндэнцыя росту плошчы дзядзінца і пасада; размяшчэнне пасада па абодвух берагах ракі; спецыфічны культурны слой (наяўнасць бытавых знаходак); магутнасць абарончых збудаванняў.

З дапамогай прыведзеных крытэрыяў магчыма замацаваць веды вучняў аб сутнасці старажытнага горада. Для пашырэння ўяўленняў школьнікаў пра прыроду ўсходнеславянскага горада можна выкарыстоўваць схематычныя планы яго тэрытарыяльнай структуры, дзе паказваецца кожная частка. Галоўным адміністрацыйным цэнтрам горада быў дзядзінец, дзе размяшчалася рэзідэнцыя князя і жылі дружыннікі. Тут маглі пражываць і рамеснікі, якія абслугоўвалі княжадкі двор. Звычайна дзядзінец займаў прыроднае ўзвышша, якое потым агароджвалі валамі і равамі. Непадалёку ад дзядзінцаў размяшчаліся пасады і вакольны горад, на іх і пражывала гандлёва-рамеснае насельніцтва. Часцей за ўсё пасады ўзнікалі па берагах ракі, якая выкарыстоўвалася рамеснікамі ў вытворчых мэтах і гандлярамі як транс-

партны сродак камунікацый. Па меры павелічэння гарадскога насельніцтва пасады распаўсюджваліся і на астатнюю тэрыторыю горада. Калі ўзнікала неабходнасць узвядзення дадатковых абарончых збудаванняў, жыхары будавалі вакольны горад. Для яго будаўніцтва яны маглі выкарыстоўваць частку пасадак тэрыторыі, што знаходзілася побач з дзядзінцам. Гэта павышала абароназдольнасць горада і яго жыхароў. Як правіла, непадалёку ад горада знаходзіліся і курганныя могілнікі (некропалі).

У старажытнарускіх летапісах і іншых крыніцах IX—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі называюцца 34 гарады, што дакладна ідэнтыфікаваны, вывучаны і археалагічна даследаваны: з IX ст. — Полацк; з X ст. — Заслаўе, Тураў, Віцебск; з XI ст. — Браслаў, Брэст, Друцк, Копысь, Лагойск, Лукомль, Мінск, Орша, Пінск; з XII ст. — Барысаў, Брагін, Гомель, Гродна, Клецк, Мазыр, Мсціслаў, Навагрудак, Рагачоў, Слуцк, Слаўгарад (Прапойск), Чачэрск; з XIII ст. — Ваўкавыск, Здзітаў, Камянец, Капыль, Кобрын, Рэчыца, Слонім, Турыйск. Некаторыя гарады ўзнікалі раней, чым трапілі на старонкі летапісаў (Полацк, Навагрудак, Гродна, Ваўкавыск, Капыль і інш.). Застаецца невядомым месцазнаходжанне такіх летапісных гарадоў, як Галацічаск, Гарадзец, Некалач, Стрэжаў [7, с. 256—257].

Важнай прыкметай горада з'яўляецца тэндэнцыя да пашырэння пасадак тэрыторыі. Для яе вызначэння звярталі ўвагу на наяўнасць у культурных напла-

ставаннях спецыфічных археалагічных матэрыялаў ці прадметаў рэчавага побыту. Наяўнасць пасада вызначалася таксама прысутнасцю на ім гандлёвых таргоў ці гандлёвых радоў. У шэрагу выпадкаў на пасадах размяшчаліся культавыя будынкі, гандлёвыя майстэрні.

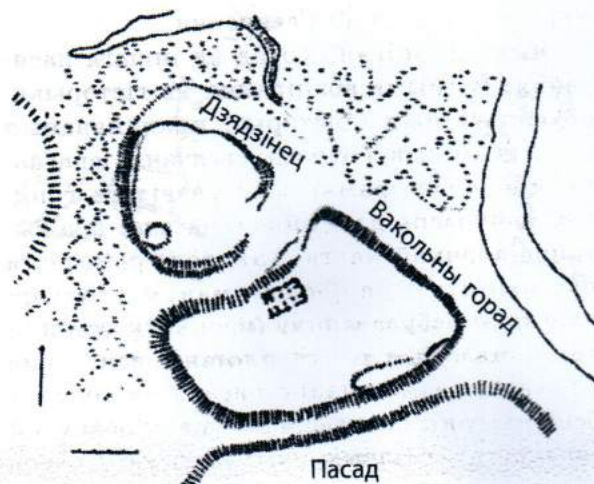
Такім чынам, старажытны ўсходнеславянскі горад — гэта ўмацаваны населены пункт, які ўзнікаў як цэнтр рамяства і гандлю і выконваў шэраг функцый, а затым ускладняўся ў далейшым развіцці. Росту гарадоў спрыяла іх геаграфічнае

размяшчэнне — скрыжаванні гандлёвых шляхоў, блізкасць ракі ці возера, якія выкарыстоўваліся як транспартныя магістралі. Важнай гарадской прыкметай выступае наяўнасць трох частак тэрытарыяльнай структуры (дзядзінец, пасада і вакольнага горада). Але найбольш распаўсюджанай з'яўлялася структура з дзвюх частак: дзядзінец — пасада. Гэта сістэма ўсходнеславянскіх гарадоў прыкладна адпавядала структуры Burg — Stadt у нямецкіх гарадах ці citi — town — англійскіх.

Схематычныя планы тэрытарыяльнай структуры гарадоў (мал. 5, 6)

Малюнак 5 — Дзядзінец і вакольны горад Навагрудка

Малюнак 6 — Дзядзінец, вакольны горад, пасада Турава

Падсумоўваючы сказанае, неабходна зазначыць, што вывучэнне пытанняў узнікнення і далейшага развіцця старажытных гарадоў на беларускіх землях дае ўяўленні аб зараджэнні інстытутаў дзяржаўнай улады і пераходзе да феадальнага грамадскага ладу жыцця. Выкарыстанне гэтых матэрыялаў у школьнай праграме дазволіць атрымаць поўную карціну працэсу гарадаўтварэння як працэсу гістарычнага развіцця. Асэнсаванне праблемы узнікнення гарадоў будзе садзейнічаць актывізацыі ўвагі да гістарычнага мінулага і павышэнню гонару за гісторыю старажытнасцей на беларускіх землях.

Практычныя рознаўзроўневыя заданні

I узровень

Варыянт 1. Устаўце прапушчаны элемент сказа. Гарады ўзнікалі ў спрыяльных геаграфічных месцах: каля скрыжавання ..., .., і выконвалі абарончыя,, функцыі.

Варыянт 2. Устаўце прапушчаны элемент сказа. Планіроўка горада складалася з некалькіх частак:, і пасада, на якім пражывалі ... і

II узровень

Варыянт 1. Раскрыйце значэнне гістарычных паняццяў: *горад, дзяўзінец, цэнтр рамяства і гандлю.*

Варыянт 2. Раскрыйце значэнне гістарычных паняццяў: *пасад, вакольны горад, папярэднік горада.*

III узровень

Варыянт 1. Вызначце паслядоўнасць гістарычнага працэсу (узвядзенне замка, засяленне рамеснікаў і гандляроў, будаўніцтва пасада). Свой адказ растлумачце.

Варыянт 2. Апішыце з дапамогай выявы гістарычную з’яву. Уплыў геаграфічнага становішча на абарончыя функцыі горада.

IV узровень

Варыянт 1. Якія ўмовы садзейнічалі спрыяльнаму развіццю горада? Свой адказ растлумачце.

Варыянт 2. Чаму канцэнтрацыя значнай часткі гандлёва-рамеснага насельніцтва з’яўляецца важнай рысай горада?

V узровень

Варыянт 1. Ахарактарызуйце працэс узнікнення і развіцця горада на асобным прыкладзе (пэўны горад ці некалькі гарадоў).

Варыянт 2. Чым адрозніваўся папярэднік горада ад непасрэднага горада? Што аб’ядноўвае гэтыя паняцці?

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Учебные программы для учреждений общего среднего образования с русским языком обучения. Всемирная история. История Беларуси. V—XI классы.
2. Врублеўскі, Ю. У. Гістарыяграфія гісторыі ўзнікнення і развіцця гарадоў на тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст. : дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.09 / Ю. У. Врублеўскі. — Мінск, 2013. — 148 с.
3. Штыхов, Г. В. История Беларуси: с древнейших времён до середины XIII в. : учебник / Г. В. Штыхов, С. Н. Темушев, В. В. Ракуть; под ред. : Г. В. Штыхова, Ю. Н. Бохана. — Минск : ИЦ БГУ, 2009. — 143 с.
4. Карлов, В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (к постановке вопроса) / В. В. Карлов // Русский город (историко-методологический сборник) / Моск. гос. ун-т ; под ред. В. Л. Янина. — М., 1976. — С. 32—69.
5. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля. Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв. / Л. В. Алексеев. — М. : Наука, 1966. — 295 с.
6. Штыхов, Г. В. Средневековые города Беларуси и их предшественники (к проблеме восточнославянского протогорода) / Г. В. Штыхов // Вестник Полоцкого гос. ун-та. Сер. А. Гуманитарные науки. — 2008. — № 1. — С. 2—6.
7. Штыхаў, Г. В. Горад / Г. В. Штыхаў // Археалогія Беларусі : энцыкл. : у 2 т. — Мінск, 2009. — Т. 1. — С. 256—257.

У наступным нумары часопіса будуць змешчаны матэрыялы вебінара «Тэхналогія канструявання шматмерных дыдактычных інструментаў у навучанні гісторыі», які адбыўся ў БДПУ 14 кастрычніка 2015 г.